

BONIFACAS STUNDŽIA

IŠ J. BALČIKONIO AKCENTOLOGIJOS

Akcentologija, kaip daugiausia ir kitomis kalbos mokslo sritimis, J. Balčikonis domėjosi kaip praktikas – kalbos kultūros aistringas puoselėtojas, savitas leksikografas. Dėstydamas Panevėžio mokytojų seminarijoje 1919–1924 m. lietuvių kalbos kursą, supažindina būsimuosius mokytojus ir su akcentologijos pagrindais, diegia taisyklingo kirčiavimo įgūdžius. 1927 m. paskelbtame atvirame laiške švietimo ministrui (I 75)¹ sielojamasi dėl prastos teatro kalbos, nurodoma ir keletas kirčio klaidų (*medžiagōs, išmokyti*). 1929–1934 m. per Kauno radiją skaitomose paskaitose taisė žinomiausias leksikos, žodžių darybos ir kirčio klaidas. Nuo 1935 m. J. Balčikonis buvo Lietuvos kalbos draugijos kirčio ir tarties sekcijos komisijos narys. Kirčio klaidas taisė ir vėliau, įvairiomis progomis: straipsniuose, recenzijose, dirbdamas pedagoginį darbą. Tapęs „Lietuvių kalbos žodyno“ redaktoriumi, jis deda daug pastangų, kad kartoteką papildytų autentiški žodžiai iš įvairių Lietuvos vietų. Ne viename straipsnyje, ragindamas plačiąją visuomenę rinkti gyvosios kalbos lobių, prašo atsiųsti pastabų dėl jų kirčiavimo, reikšmės.

J. Balčikonis laikytinas didžiausiu ir turbūt nuosekliausiu J. Jablonskio tradicijos tęsėju. Jis rėmėsi Jablonskiu, kėlė jo autoritetą ne tik taisydamas kalbos klaidas, bet ir skaitydamas lietuvių kalbos kursą būsimiesiems mokytojams. Tai labai akivaizdžiai matyti iš „Rinktinių raštų“ 2 tome paskelbtų Balčikonio paskaitų, kur šiek tiek vietos skiriama ir kirčio dalykams. Kirtis apibrėžiamas kaip „balso pakėlimas ant kurio skiemens“ (II 5); plg. J. Jablonskio 1922 m. gramatikoje pateiktą apibrėžimą: „balso pakėlimas, tariant žodį, yra jo kirtis“ (RR I 189). Po Didžiojo Tėvynės karo skaitytose paskaitose „žodžio kirtis vadinamas ne balso pakilimu, bet tvirtesniu (balsio ar dvibalsio pradžios arba galo) ištarimu“ (II 294). J. Balčikonis, kaip ir J. Jablonskis, dar nevartoja priegaidės termino – kirčiu vadinama ir priegaidė, tačiau apskritai kirčio ir priegaidės sąvokos skiriamos: kairinis kirtis rodąs skiemens trumpumą, dešininis – tvirtapradį ilgumą, riestinis – tvirtagalį ilgumą. Sekdamas J. Jablonskio 1901 m. gramatika, Panevėžio mokytojų seminarijoje skaitytų paskaitų konspekte *i, u + R* akūtą žymi', vėliau, kaip ir J. Jablonskis 1922 m. gramatikoje, pereina prie F. Kuršaičio tradicijos – ima vartoti gravį. Užsimenama ir apie semantinę kirčio (beje, visi pavyzdžiai su priegaidžių priešprieša) funkciją: *dušta – aūšta, mērkti – meŕkti* ir t. t. (II 8).

¹ Skliausteliuose nurodoma J. Balčikonio „Rinktinių raštų“ (V., 1978, 1982) tomas ir puslapis. Kai kalbama apie J. Jablonskį, vartojama santrumpa RR, žyminti jo „Rinktinius raštus“ (V., 1957, 1959).

Kirčiuotės reikšmė J. Balčikonis vartojo terminą *paradigma*. Beje, kalbininkas iki gyvenimo pabaigos nepritarė dabartiniam kirčiuočių skirstymui, įsigalėjusiam po K. Būgos studijos LKŽ pirmajame sąsiuvinyje. Jis, kaip ir iki 1925 m. J. Jablonskis, laikėsi Kuršaičio – Jauniaus schemos, teigdamas ją esant tinkamesnę šių dienų kalbai (I 387–388).

Nors, kaip jau sakytą, J. Balčikonis sekė Jablonskiu (daugiau jo 1922 m. gramatika), tačiau minėtame paskaitų konspekte esama ir tam tikrų, tiesa, nedidelių kirčiavimo skirtumų. Ypač tai pasakytina apie įvardį, įvardžiutinius būdvardžius, veikiamosios rūšies dalyvius. Antai J. Balčikonis teikia variantus: įvardžių *jis, ji, tas, ta, šis, ši* vns. įnagininko *juō (juo), jà (jā)* ir kt., dgs. galininko *juōs (juos), jās (jās)* ir kt.; *tokia, kokia* ir kt. vns. naudininko *tókiei, tokiái* ir *tokiaĩ*. J. Jablonskio 1922 m. gramatikoje pateiktos pirmosios formos, tik pažymėta, kad vietomis tariama kitaip, o vns. naudininkas *tokiai* sukirčiuotas dvejopai (*tókiei* ir *tokiaĩ*; 1901 m. gramatika). Įvardžiutinių būdvardžių vns. naudininką J. Balčikonis kirčiuoja pirmame skiemenyje (*jáunajam, didžiajam*), o būdingesnį kirčiavimą *jaunájam (jaunámjam)*, teiktą jau po karo, traktuoja kaip variantą (II 34). J. Jablonskis visą laiką kirčiavo priešpaskutinį skiemenį: *didžiámjam* (1901 m. gram., RR I 84), *didžiájam* (1922 m. gram., RR I 211). Veikiamosios rūšies esamojo laiko dalyvius J. Balčikonis kirčiavo 3 a. p.², išskyrus mot. gim. vns. vardininką *nėšanti*, ir 1 a. p., išskyrus vyr. gim. vns. naudininką *nešančiam*. J. Jablonskio irgi panašiai kirčiuojama, tik išimtis – vns. vietininkas, turintis tik 1 a. p. (*sùkančiam, sùkančioje*). Skaitvardį *šimtas* J. Balčikonis kirčiuoja antrąja kirčiuote, Jablonskis – ketvirtąja (2 a. p. tik kaip variantas).

J. Balčikonis yra parašęs ir keletą specialiai kirčiavimui skirtų straipsnių. Viename jų, išspausdintame 1938 metais, įrodinėja, kad bendrinei kalbai teiktina forma *pròcentas*, o ne *proceñtas*, kitame, kuris rašytas 1960 metais, ir „Rinktiniuose raštuose“ spausdinamas iš rankraščio (I 354–357), aptariamas priešdėlinių (Balčikonio terminu – priešdėlėtų) veiksmazodžių kirčiavimas. Pažymėjęs, kad „dėl kirčio kėlimo į priešdėlį skiriasi esamasis laikas nuo būtojo kartinio“ (I 355), autorius bando atskirti tik esamojo laiko fonomorfologines veiksmazodžių klases, atitraukiančias kirtį į priešdėlį, nuo neatitraukiančių. Perspektyviau čia turbūt būtų ieškoti bendrybių ir skirtumų tarp abiejų laikų formų kirčiavimo, – tai J. Balčikonis, greičiausiai, būtų ir padaręs (aiškiai matyti, kad straipsnis neužbaigtas), tačiau vien tik pateikti jame faktai savaime yra vertingi. Pridurtina, kad straipsnyje jau vartojamas priegaidės terminas.

Didžiausias ir, be abejonės, vertingiausias mokslininko akcentologijos darbas yra straipsnis „Būdvardžiai su priesaga *-inis* ir jų kirčiavimas“, parašytas 1951 metais (I 201–207). Čia J. Balčikonis, remdamasis įvairių tarmių („gyvosios kalbos“) gausiais faktais, suformuluoja labai paprastą taisyklę, kurios iš esmės laikomasi ir dabar³: „kirčiuoti priesagą, jei [būdvardžiai. – B. S.] padaryti iš galūnės kirčio žodžių, kirčiuoti šaknį (kamieną) – jei iš šaknies (kamieno) kirčio žodžių“ (I 205). Pagal tą pačią taisyklę kirčiuotini ir daiktavardžiai su priesaga *-ininkas*. Straipsnyje

² Sutrumpinimas *a.p.* = akcentinė paradigma (kirčiuotė).

³ Plg. Laigonaite A. Lietuvių kalbos akcentologija. – V., 1978, p. 58.

rasime teisingą pastebėjimą, kad žemaičiai ir jiems artimesni vakarų aukštaičiai links-
ta apibendrinti kirtį priesagoje, o vieno kito žodžio nukrypimų nuo taisyklės, svyra-
vimų jokioj tarmėj netrūksta, net to paties žmogaus gali būti dvejai kirčiuojama.
Tačiau originaliausias dalykas, kurį galima plėtoti iki svaresnių teorinių apibendri-
nimų, yra J. Balčikonio pastebėjimas, kad priesagos *-inis* būdvardžio, nepažįstamo
gyvajai kalbai, netaisyklingas kirčiavimas mums nejaučiamas, o jeigu tai gyvosios
kalbos padaras, tai neįprastas kirtis tuoj pat krinta į akis (I 206). J. Balčikonis, ma-
tyt, juto, kad nauji žodžiai ne visada linkę paisyti nusistovėjusių kirčiavimo taisyk-
lių. Tai rodo tarmių stebėjimai. Ir apskritai, pagal kokią akcentinę paradigmą kir-
čiuojamas konkretus žodis, priklauso ir nuo to, ar tas žodis kalbos vartotojui yra
įprastas, „savas“, ar neįprastas, „svetimas“. Čia jau priename prie pragmatikos
dalykų, kuriuos būtų galima svarstyti atskirai (žr. „Mūsų kalba“, 1985, Nr. 6, p. 9).

Dar derėtų keletą žodžių pasakyti ir apie kitus įdomesnius Balčikonio pastebėji-
mus. Jis bene pirmasis atkreipė dėmesį į tai, kad šakninio kirčiavimo *singularia*
tantum, perkeltine reikšme vartojami daugiskaita, pereina į galūninį kirčiavimą,
pvz., *auksas*, bet *knyga su auksais* (I 275, 286).

Visos Balčikonio, panašiai kaip ir Jablonskio, lituanistinės veiklos *credo*, prin-
cipų principas buvo rėmimasis gyvosios kalbos faktais. Antai dar 1928 m., recenzuo-
damas V. Kamantausko „Trumpą lietuvių kalbos kirčio mokslą“ (Kaunas, 1928),
jis nurodo, kad būdvardis *aiškus* vienos tarmės yra pirmosios, kitose – ketvirtos-
sios kirčiuotės (I 100), – visur ką tik kritikuodamas, Balčikonis ieško atsparos gy-
voje, tarmių kalboje. Vis dėlto ir su tarmių faktais kalbininkas buvo gana atsar-
gus: „remtis vien tuo, kas dabar yra tarmės, ne visados galima; mes daug ką ran-
dame ten pagadinta“ (I 95). Vadinas, ir čia reikia atsijoti grūdus nuo pelų. Tai pa-
daryti dažnai padeda analogijos principas, kuriuo J. Balčikonis remiasi, pavyzdžiui,
tais pačiais 1928 metais kritikuodamas S. Dabuši, bendrinei kalbai teikusį formą
lietuvys – lietuvį (toks kirčiavimas pažįstamas pietų aukštaičiams ir jų kaimynams):
jei šalia *Raguvà, Šeduvà* (dar galima pridurti ir *Linkuvà* bei kt.) turime *ragùvis*,
šedùvis (ir *linkùvis*...), tai šalia *Lietuvà* turėtų būti *lietùvis* (I 95). Tokią pamatinę
formą rodo ir būdvardis *lietùviškas*. Šios priesagos būdvardžiai, kaip toliau teigia
mokslininkas, išlaiko pamatinio žodžio kamieno kirtį ir priegaidę (*brólį – bróliš-*
kas, sėserį – sėseriškas, galviją – galvijiškas ir t. t.). Arba kitur samprotaujama,
kad kada ne kada kirtis gali būti išlygintas su artimos reikšmės kitų žodžių kirčia-
vimu (I 206).

Tačiau ir analogijos taikymas toli gražu ne visada duoda laukiamų rezultatų.
Antai vienodai sėkmingai galima įrodinėti, kad reikia kirčiuoti *pròcentas* ir *proceñ-*
tas, plg. dvejopai kirčiuojamus identiškos struktūros skolinius *brāvoras* ir *tavōras*,
sliēsorius ir *totōrius*, *ūbagas* ir *nabāgas*. Teikdamas 1938 metais parašytame straips-
nyje norminę lytį *pròcentas*, J. Balčikonis remiasi tradicija – variantas *proceñtas* esąs
naujai plintantis (I 161–162). Vis dėlto šiuo atveju, matyt, derėjo pripažinti gre-
tybes *pròcentas* / *proceñtas*, plg. *āđventas* / *adveñtas*, *tāļentas* / *taleñtas* ir t. t. Kita
vertus, kaip matyti iš preliminarų dabartinės šnekamosios bendrinės kalbos stebė-
jimų, dalis triskiemenių skolinių linkę apibendrinti kirtį pirmame skiemenyje, –
taigi J. Balčikonio siūlymas, pasirodo, esąs perspektyvus.

Kalbėdamas apie kirčio atitraukimą bei nukėlimą tarmėse, J. Balčikonis retkarčiais klydo. Štai 1928 m. variantus *proga*, *oda*, *rūšis* laiko su klaidingai nukeltu kirčiu į galą (I 95). Jis net bando formuluoti savotišką dėsninę tarmės, išlaikiusios kirtį gale, „turi palinkimą dėl nežinomos priežasties kiekvienam iš kitur atėjusiam žodžiui kelti kirtį į galą“ (I 95), pvz., *lietuvis* → *lietuvys*. Dėl tokių apsirikimų nereiktų per daug stebėtis: kirčio atitraukimo resp. nukėlimo painiojimo su kirčiuočių skirtumais pasitaiko net ir mūsų laikais⁴. O dėl *lietuvys* tipo variantų pasakytina tiek, kad galūninio kirčio forma čia turbūt susijusi su semantinėmis priežastimis: vienaskaitos galinis kirtis gali būti apibendrintas iš kuopinės formos *lietuviai*, plg. *latviai*, *lenkai*, *vokiečiai* ir t. t.⁵ Arba kitas pavyzdys: minėtos V. Kamantausko knygos recenzijoje (I 100) teigiama, kad „priaugęs skienuo kartais kirtį nuo šaknies atitraukia į galą (*širdžia*, *širdimi*)“, o kartais nuo galo nustumia į pradžią (*pirštė*, *peilyje*)“.

Nors trumpai reiktų pasakyti ir apie tikrinę leksiką, kurios norminimui J. Balčikonis skyrė daug dėmesio. Ne viename straipsnyje, recenzijoje, kovodamas už autentiškas vietovardžių formas, jis nurodydavo ir jų taisyklingą kirčiavimą, pvz.: *Daūgai* 2, *Galšiai* 4, *Juoda* 3 (ne *Juoda* 1), *Maišiagala* 1, *Širvintos* 3^a, *Vilnia* 1. Ne visus pavadinimus J. Balčikonis buvo pats patikrinęs, rėmėsi ir informantais, deja, ne visuomet kompetentingais, todėl kai kurių jo taisyčių naujausiuose onomastikos darbuose atsisakyta, pavyzdžiui, tokių formų, kaip *Bilsas* 1, *Griežupė*, *Lėitė*, *Tauragnas* ir kt. (I 340, 372)⁶.

Norėtusi nurodyti dar vieną vertingą Balčikonio bendresnio pobūdžio pastebėjimą (I 372): žymėti vienaskaitinių *a*-kamienių trumpos ir cirkumfleksinės šaknies hidronimų (*Būktas*, *Klānas*, *Brādas* ir kt.) kirčiuotę – 2 ar 4 – nėra teisinga⁷. Vis dėlto, kaip neseniai atkreipė dėmesį V. Vitkauskas⁸, tarmėse, kur vartojamas iliatyvas, tokių toponimų kirčiuotę įmanoma nustatyti.

1965 metais „Moksle ir technikoje“ išspausdintame straipsnyje „Ką neatidėliojant reikia daryti mūsų kalbos mokslui“ Balčikonis, be kita ko, rašė: „Labai praverstų fonetiškai užrašyti ištisus tarmės tekstus... Dainas, pasakas ir kitą tautosaką rašant reikia taip pat sukirčiuoti“ (I 379). Prie šio darbo profesorius ir pats yra gražiai prisidėjęs, parodęs pavyzdį: 1953–1954 m. jis užrašo liaudies dainininkės J. Jurkonienės visas mokamas dainas, jas sutranskribuoja, sukirčiuoja ir parengia leidinį, išėjusį jau po mirties („Druskininkų dainos“, V., 1972). Beje, žodžiai čia kirčiuojami ne pagal melodiją, o taip, kaip vartojami šnekamojoje kalboje. Užrašyti kuo daugiau autentiškų tarmių tekstų labai aktualu ir mūsų dienomis, –

⁴ Žr. Zinkevičius Z. Kirčio atitraukimas ir kirčiavimo paradigmos. – Kalbotyra, 1979, t. 30(1), p. 90–93.

⁵ Plačiau žr. Stundžia B. Daugiskaitiniai asmenvardiniai oikonimai ir jų reikšmė linksnivimo bei kirčiavimo sistemų rekonstrukcijai. – Kn.: Lietuvių onomastikos tyrinėjimai (Lietuvių kalbotyros klausimai). V., 1981, t. 21, p. 192–193.

⁶ Autentiškos šių hidronimų formos yra *Bilsas*, *Griežupė*, *Lėitė*, *Tauragnas*, žr. Vanagas A. Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas. – V., 1981.

⁷ Taip daryta „Lietuvos TSR upių ir ežerų vardynė“ (V., 1963), kurį J. Balčikonis recenzavo (I 371–373).

⁸ Žr. Mūsų kalba, 1985, Nr. 5, p. 40–41.

tai išryškėjo ir J. Balčikonio 100-osioms gimimo metinėms skirtoje konferencijoje skaitytuose pranešimuose, diskusijose.

Apibendrinant galima teigti, kad, tirdamas ir normindamas kirčiavimo dalykus, J. Balčikonis a) vadovavosi iš J. Jablonskio ir kitų tradicijos perimtu „gyvosios kalbos“ prioriteto principu; b) griežtai skyrė autentiškus tarmių faktus nuo naujai atsiradusių reiškinių; c) gana vykusiai taikė analogijos principą. Kai kurie subtilūs J. Balčikonio pastebėjimai apie akcentinių paradigmų ryšį su semantika bei pragmatiniais skirtumais gali būti sėkmingai plėtojami toliau.

ИЗ АКЦЕНТОЛОГИИ Ю. БАЛЬЧИКОНИСА

Резюме

При исследовании акцентологических проблем, как и в нормализаторской деятельности, Ю. Бальчikonис исходил из приоритета живого языка, строго разделял исконные факты говоров и новообразования, умело применял принцип аналогии. В его работах обращено внимание на некоторые тонкие вопросы акцентуации.